

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української
мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка*

СПЕЦИФІКА ПСИХОЛОГІЗМУ ПОВІСТІ «ПРОТИ ХВИЛЬ» МАРІЇ КОЛЦУНЯК

Сьогодні знання про літературну діяльність української письменниці Марії Колцуняк (1884–1922 рр.) мають, здебільшого, загальний інформативний характер. Увійшовши в літературне життя в перші роки ХХ ст., вона поповнила когорту талановитих літераторів-педагогів. Розкриття особливостей художнього набутку письменниці сприяє здобуттю більшої повноти знань про західноукраїнську «вчительську» прозу кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Ідейно-художній комплекс її творчості відображає загальні тенденції розвитку української літератури тих часів: гуманізації, ліризації, психологізації. Загальний огляд художнього доробку М. Колцуняк здійснила О. Коренцева. Творчість письменниці детальніше проаналізували О. Мороз і Р. Кирчів, які охарактеризували її проблематику, персональний світ, визначальні стильові риси. Однак сьогодні поетика прози письменниці потребує ґрунтовніших досліджень. Це стосується, зокрема, питання специфіки психологізму її повісті «Проти хвиль».

Мета статті – дослідити своєрідність внутрішнього світу особистості в повісті «Проти хвиль» М. Колцуняк, визначити у творі засоби і прийоми психологічного зображення.

Повість «Проти хвиль» (1921 р.) присвячена актуальній на межі століть темі становлення української інтелігенції та її вагомій ролі в житті народу. Уведення двох центральних образів твору, представників найбільш поширених категорій інтелігенції на Західній Україні – народної вчительки Дарійки та священика Максима, змалювання їхньої долі, внутрішнього світу дозволило М. Колцуняк порушити проблеми національного, соціального, філософського й психологічного спрямування.

Повість створювалась у період активного оновлення форми та змісту художньої творчості, переосмислення традиційних засобів відображення дійсності. Новою у творчості письменників того часу стала специфіка відтворення емоційного стану людини. Нерідко предметом художнього змалювання у прозовому творі були почуття і настрої героїв, через які відтворювалась особливість людського характеру.

Ступінь психологізму у творі залежить від його родової та жанрової приналежності. І. Денисюк, пояснюючи сутність новаторства митців «нової генерації», подає Франкове тлумачення взаємозв'язку літературних родів і специфіки змін у структурі всіх прозових творів: «Психологізм стає тою вибуховою силою, яка розсаджує зсередини стару форму повісті, новели чи оповідання і витворює нову. Змінилися об'єкт спостереження, співвідношення героя і тла, сюжет, композиція, характер зображуваної події. Подія відбувається не зовні, а в душі людини» [1, с. 148].

Усе це позначилось на жанрово-композиційних особливостях і поетиці характеротворення повісті М. Колцуняк. У ній неможливо простежити послідовно розташованих елементів сюжету, зовнішніх подій, описів у змісті небагато, натомість факти й епізоди, які рухають дію, – це, насамперед, внутрішні конфлікти й переживання персонажа.

О. Коренцева вважала твір «хаотичним у будові» [2, с. 6]. На відсутність у повісті «Проти хвиль» композиційної стрункості вказували й О. Мороз і Р. Кирчів [3, с. 122]. Погоджуючись із зазначеним, зауважимо, що непослідовність подій, більшість яких подана крізь призму переживань героїв, та нагромадження роздумів і реакцій персонажів сприяли глибшому висвітленню їхнього внутрішнього світу.

М. Колцуняк найбільше цікавлять психологічний стан особистості, складні душевні колізії, що виникають під впливом соціальних, родинних, побутових обставин, а часом зумовлені темпераментом людини. Отже, її творчій манері притаманне психологічне зображення персонажів, яке, за Л. Каневською, є центральним аспектом літературного психологізму [4, с. 4]. Його специфіку в повісті «Проти хвиль» простежимо, беручи до уваги визначення згаданого терміну в літературознавчій енциклопедії: «Психологізм – передавання художніми засобами внутрішнього світу персонажа, його думок, переживань, зумовлених зовнішніми і внутрішніми чинниками» [5, с. 292].

У літературі існує багато засобів і прийомів втілення психологізму, які класифікуються вченими «<...> як специфічні, властиві кожній – інтервентній та екстервентній – формі психологічного зображення» [4, с. 5]. За Л. Каневською, «екстервентна (непряма) форма психологічного зображення відтворює думки й емоції персонажів, динаміку їхніх внутрішніх змін шляхом змалювання душевних порухів через зовнішні візуалізовані й озвучені вияви: мову міміки і жестів, зовнішній мовленнєвий дискурс, змалювання довколишнього середовища тощо» [4, с. 11], тоді як «інтервентна форма психологічного зображення передбачає безпосереднє (пряме) відтворення психічних процесів – як рефлексивних, так і емоційних» [4, с. 14]. Прямая форма реалізується через внутрішній монолог і діалог, психологічне авторське зображення, сни, марення, «поток свідомості».

У повісті «Проти хвиль» використано засоби і прийоми прямої та непрямої форм психологічного зображення, завдяки яким М. Колцуняк глибоко й переконливо розкрила внутрішній світ головної героїні – літераторки й народної вчительки Дарійки. Її образ надав повісті автобіографічних рис. Однак «Проти хвиль» – повість не про

саму письменницю, а про наділену творчим даром, креативну жінку-інтелігентку того часу, про її переживання, мрії, почуття.

Подібно до «Царівни» О. Кобилянської, повість «Проти хвиль» М. Колцуняк «<...> заснована не на інтригах та любовних пригодах, а на психологічному аналізі буденного життя пересічних людей» [6, с. 120]. Своєрідне місце психологізму у творі мотивується його композиційними особливостями: введення форми записок персонажа, що стало дієвим художнім методом виявлення психічного стану, посприяло окресленню дискурсу модерної героїні. Текст записок передає жіноче сприйняття світу, особливостями якого є специфічна емоційність, зосередження на особистих почуттях, сповідальність тону.

Автохарактеристики, спогади, овіяні елегійним смутком, рефлексії, листи-звернення, лірична сповідь, роздуми над нагальними проблемами часу, вислови віри в краще майбутнє народу – такий переважно характер нотаток головної героїні, названих нею «Листками». Вони охоплюють кілька останніх років її молодого, передчасно обірваного тяжкою хворобою життя, репрезентують формування світогляду, взаємини з навколишньою дійсністю, погляди на життєві реалії, роздуми над соціальними, національними й філософськими проблемами: роль учительської інтелігенції в житті простого народу, виховання національно свідомої молоді, нерівноправне становище жінки в суспільстві, доля України в Першій світовій війні, готовність людини долати життєві труднощі, сенс існування, життя і смерть та ін. Зі сторінок записника головна героїня постає розумною, незалежною особистістю, наділеною складною вдачею.

Нотатки персонажа, власне, є засобом інтервентної форми психологізму, різновидом художнього внутрішнього мовлення, оскільки містять безпосереднє відбиття психічного стану героя в момент написання. «Листки» Дарійки позначені рисами імпресіонізму: навколишня дійсність передається через відчуття і сприймання молодої жінки, фіксуються безпосередні враження в їх динаміці та сприйняття в конкретний момент. Характер героїні постає не в сукупності наперед поданих якостей, а в процесі внутрішніх змін, реакцій на зовнішній світ, перепадів емоцій і почуттів, що відповідало новим тенденціям розвитку психологізму в європейській літературі.

Прикметною рисою психологізму повісті є майстерне відтворення авторкою в усій повноті емоційного стану героїні. Читач бачить її спочатку веселою і радісною, згодом – розчарованою і з меланхолійним настроєм, пізніше – сповненою енергією до праці й життя задля народу, а перед смертю – пригніченою, засмученою, однак вірною своїм переконанням. М. Колцуняк цікавить і перебіг, і результат психологічного процесу.

За слуханням твердженням Л. Каневської, «<...> своєрідним індикатором появи у творі психологізму слугують колізії внутрішнього плану – саме вони мотивують потребу зазірнути у приховані від зовнішнього ока думки і почуття героя, розкрити його складний, незрідка суперечливий внутрішній світ, світоглядні засади особистості» [4, с. 5]. У повісті М. Колцуняк – це не лише конфлікт любовно-психологічного плану (кохати людину й страждати через неможливість бути з нею), а й колізії, викликані соціальними чинниками: любов учительки до дітей і загалом рідного народу та розчарування у своїх можливостях прислужитися справі національного розвитку через втручання чужої влади в діяльність українського педагога, природне бажання жінки мати власну родину й острах подружнього зв'язку як перешкоди в самореалізації в суспільстві.

У записках молодої народної вчительки Дарійки найяскравіше простежуються три мотиви, які значно психологізують оповідь, – мотив болісного відчуття відсутності особистого щастя, мотив усвідомлення сенсу буття в служінні рідному народові та мотив невдоволення інтелігентки власною скромною участю в громадському житті. Застосовувавши самокритичність героїні, яка є ознакою більш ефективного психологізму, авторка розкрила пригніченість учительки через усвідомлення своєї незначної участі в народній справі: «<...> жаль мені лише, що зроблено так мало, хоч, якби я була менше тужила і втопала у мріях, могла б моя робота бути далеко жвавіша, краща, корисніша» [7, с. 85].

Не лише назвою, а й змістовим наповненням, ліричним забарвленням, деякими недомовками, що спонукають до роздумів, «Листки» Дарійки нагадують розділ «Розгублені листочки» зі збірки «Замість автобіографії» Уляни Кравченко, перечитуючи які, можна уявити світогляд письменниці-педагога. Відкинувши гіркі роздуми про особисту невлаштованість життя, самовіддана в педагогічній праці Дарійка, alter ego авторки, розмірковує над власним внеском у розвиток соціальної та політичної свідомості народу: «І коли я ще хочу жити, то лише тому, що бажаю всі свої сили віддати для добра дітей робочого люду, навчаючи їх шанувати важку працю їх батьків і розуміти, яка страшна сила лежить в єдності та свідомості робітників і селян» [7, с. 54]. Письменниця «наділяє свою героїню рисами тієї частини передової інтелігенції, яка вірила в силу трудового народу і готувала себе до боротьби за справедливість» [8, с. 15].

Назва твору експлікує його центральну концепцію-ідею: звеличення людини великої сили волі й стійких переконань. У ньому втілене життєве кредо, внутрішня потреба героїні й, відповідно, позиція авторки, яка присвятила життя нелегкій громадській і вчительській діяльності. На думку Дарійки, тобто й авторки, «у нас майже кожний йде за хвилею, яка його несе, зате йде проти життя і проти самого себе <...>. Нема в нас розуміння життя, нема тої сили душі, яка приказує все йти рівно, в найбільшому нещасті не падати духом, а в щасті вдержати рівновагу» [7, с. 84]. Хвилі тут уособлюють труднощі й перешкоди на життєвому шляху людини, які вона, відповідно до своїх принципів та складу темпераменту, здатна подолати або підкоритися обставинам.

Невлаштованість долі героїні М. Колцуняк і водночас її життєва позиція, перемога раціонального над емоційним, виражається як на рівні свідомого, так і підсвідомого – у сновидінні. Так, сон Дарійки наприкінці твору характеризує не лише її психологічний стан, підсвідомі імпульси, а й філософські та світоглядні засади, близькі до переконань самої авторки. За класифікацією сновидінь у художніх текстах Н. Фенько [9], сон героїні М.

Колцуняк відносимо до «сну-заспокоєння» з його здатністю бути захистом для самотньої та втомленої людини на шляху її випробувань. Водночас він набуває не лише психологічного, а й філософсько-символічного змісту. У ньому Дарійка бачить себе й свого щирого товариша – священика Максима – у горах. Дві гори, якими кожен із них нарізно підіймається, є тут символом духовного розвитку людини, її окремішності. Сходження на гору, навіть різними шляхами, свідчить про рух героїв до спільної мети, з якою Дарійка пов'язує внесок кожного інтелігента в народну справу, зміст якого авторка у творі не розкриває, однак наголошує на перевазі громадського над особистим: «Наші очі слали собі привіти, наші уста всміхались, та руки ніколи не мали зійтися в дружньому вітанні і одною стежкою не мали ми піти ніколи, бо щоби не сталося, треба б нам обом зійти на доли і відти починати спільну дорогу. Та сього ми обоє не хотіли» [7, с. 104]. Отже, окремі дороги Дарійки й Максима як відхилення можливості бути разом – це психологічний вибір кожного з них. Сходження з гори в долину асоціюється для героїні (і для М. Колцуняк – Т. К.) з віддаленістю від мети, з пріоритетом особистих бажань, з перемогою чуттєвого над раціональним: «Бо краще самотно, хоч з тугою в серці, йти все в гору, чим хоч би по найбільше щастя зійти на доли» [7, с. 104]. Тому долина в аналізованому сновидінні – це і символ недосяжного для героїні щастя бути з людиною, до якої вона щиро прихильна.

Незважаючи на переважання в повісті засобів прямої форми психологічного зображення (записки героїні, що містять сповідь, опис сновидінь із символічним нашаруванням, самоаналіз, різні види монологів із психологічним підтекстом (звернення, зізнання), які сприяють саморозкриттю характеру – Т. К.), вагомим значенням для відтворення внутрішнього світу людини набувають і засоби непрямой форми психологізації. Це портрети, які вказують на психологічні особливості персонажа, художні деталі, пейзажі.

Художніх деталей у творі небагато, однак кожна з них має значне змістове, ідейно-емоційне, психологічне навантаження. За Н. Калениченко, «<...> в ХХ столітті деталь несе в собі певний зміст, часто звучить майже символічно, набуваючи символічного значення. Вона допомагає проникнути у світ почуттів і думок персонажа, підкреслює зміст подій» [6, с. 173]. Так, зів'ялі квіти на столі в Дарійки асоціюються з образом «зів'ялого листя» з однойменної ліричної драми І. Франка, який символізує втрачені надії героїні, задушене в душі велике почуття, врешті, трагедію, викликану нещасливим коханням до чоловіка, який зрадив. Як і ліричний герой Франкової драми, Дарійка постає людиною із вразливою душею, яка важко переживає трагічне почуття. Однак у творі М. Колцуняк букет зів'ялих квітів, зірваних дівчиною у весняний вечір із думками про коханого, має додаткове навантаження – спогади про минулі щасливі хвилини, які не бажає забути героїня: «І тому не можу я палити ще моїх квіток, бо в них вплетені мої думки про нього» [7, с. 39].

Важливою речовою й водночас психологічною деталлю у творі є записки головної героїні. Вони – найдорожча річ для її творчої особистості, адже відображають життєві цінності, почуття й переживання: «Ті записки – се-ж найкращі частинки моєї душі. Найдете там багато такого, що вам дасть ключ до розуміння мого життя» [7, с. 15].

Внутрішній світ героїні виявляють і пейзажі. Так, біль і розпач Дарійки, покинутої коханою людиною, її відчуття самотності посилює спостереження осінньої негоди, у зображенні якої простежується певна мовно-стильова паралель з імпресіоністським шкіцем «Ідуть дощі...» М. Коцюбинського («Fata morgana»): «Тебе нема. Я жду. Цілою силою своєї любові кличу до тебе: Прийди! – Надворі дощ, грають ринви, плачуть шиби, вітер рве листки з дерев тай кидає в болото, беззоряна, темна ніч глядить в моє вікно, а я сиджу сама» [7, с. 35]. Відносини «пейзаж – людина» у творі будуються на принципах психологічного паралелізму.

Вагомим у розкритті психології героїв є змалювання їх письменницею у складний для українського народу час – роки Першої світової війни, які стали переломними в житті й світогляді центральних персонажів, імовірно, і самої авторки. У перші роки війни відбулась остання зустріч учительки Дарійки та о. Максима в далекому гуцульському селі. Тут героїня відчула всі злигодні воєнного часу: нестатки, хвороби, переслідування. Зображенню людини в період Першої світової війни притаманні випробування життєвої міцї й відповідності якостям інтелігента-патріота. Із записок Дарійки та розповідей селян о. Максима дізнаємось про її працю в школі й добровільну жертвність: лікування хворих на тиф ціною власного слабкого здоров'я.

Смертельна недуга й війна загострили світовідчуття інтелігентки. У цьому життєвому моменті переплелися складні екзистенційні переживання та психологічні стани героїні: самотність, розгубленість, розпач, усвідомлення близького кінця свого існування. Вони викликані перебуванням на межі буття і смерті та підсилені відповідними побутовими умовами тяжко хворої людини: життя в сирій землянці, яка нагадує героїні домовину. Подаючи наприкінці твору філософські роздуми вчительки про життя і смерть, авторка наголошує на її невичерпній вітальній енергії, яка допомагає подолати відчай, не зрадити до останнього своїм переконанням боротися з негараздами, самовдосконалюватися: «І в кінці, чого мені сумувати? Чи ж поза гробом нема життя спокійного, радісного, безхмарного? Та я хочу сього, сього поганого, пристрасного, земного життя, сього неспокійного, цієї вічної боротьби з самою собою, з хвилями життя <...>. Хоч я не міцна тепер і недуга валить мене з ніг, а однак я не хочу податись судьбі без борні <...>» [7, с. 98–99].

Як бачимо, в образі Дарійки окреслено сильну і творчу соціально-активну особистість патріотичного типу, неординарну індивідуальність, що прагне розвитку. Водночас вона надзвичайно лірична та чутлива. Однак постань Дарійки залишається недописаною, позаяк долю героїні обриває передчасна смерть. Парадоксально, та в молоді роки померла й М. Колцуняк. А повість «Проти хвиль» була надрукована за рік до її смерті. Тож, вірогідно, в образі Дарійки М. Колцуняк відобразила власні переживання, викликані тяжкою хворобою, і свою життєлюбність. За спостереженням О. Коренцевої, «бринить у неї нотка <...> віри в людину, яка хоч би впала в нерівній боротьбі, не зломить свого духа і залишиться вірною собі до останку» [2, с. 6].

Отже, у повісті «Проти хвиль» М. Колцуняк акцентує увагу на внутрішньому світі особистості жінки-інтелігентки. Поглиблення психологізму у творі здійснено шляхом розширення показу сфери психічного, насамперед, завдяки активізації інтервентної форми психологічного зображення, емоційної, часом ліричної тональності оповіді, відсутності авторської авторитарної оцінки. Ефективними чинниками прозописьма М. Колцуняк виявилися: культивування щоденникових нотаток персонажа як характеристичних маркерів його внутрішнього світу, використання художніх можливостей онейричної символіки, насичення твору внутрішньою конфліктністю, введення психологічних деталей і пейзажів тощо. Досліджуючи героїню в різних проявах індивідуальних якостей, письменниця достатньо вправно відобразила психологічний і моральний стани, риси вдачі, які є складниками особистості національно-свідомого інтелігента-українця, етичного ідеалу авторки-педагога.

Перспективою подальших розвідок у зазначеному напрямі є дослідження специфіки психологізму прози інших літераторів-педагогів кінця XIX – початку XX ст.

Література:

1. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. / І. Денисюк. – Львів : Академічний експрес, 1999. – 280 с.
2. Коренцева О. Марія Колцуняк-Кузьмова / О. Коренцева // Діло. – 1922. – Ч. 35. – С. 6.
3. Кирчів Р. В обороні скривджених / Р. Кирчів, О. Мороз // Жовтень. – 1967. – № 7. – С. 119–123.
4. Каневська Л. Психологізм романів Івана Франка середини 80-х – 90-х років : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Л. Каневська ; Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ, 2004. – 22 с.
5. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / автор-укладач Ю. Ковалів. – К. : Академія, 2007. – Т. 2. – 624 с.
6. Калениченко Н. Українська література кінця XIX – початку XX ст. : напрями, течії / Н. Калениченко. – К. : Наукова думка, 1983. – 256 с.
7. Колцуняк-Кузьма М. Проти филь / М. Колцуняк-Кузьма. – Станіславів-Коломия : Бистриця, 1921. – 108 с.
8. Колцуняк М. На стрічу сонцю золотому : Повість. Оповідання / М. Колцуняк ; [упоряд.: О. Мороз, Р. Кирчів ; вступ. ст., прим. : Р. Кирчів; худож. : З. Юськів]. – Львів : Каменяр, 2004. – 203 с.
9. Фенько Н. Естетичні функції картин сновидінь у художніх творах українських письменників другої половини XIX – XX століть : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Н. Фенько ; Дніпропетровський державний університет. – Д., 1999. – 19 с.

Анотація

Т. КЛЕЙМЕНОВА. СПЕЦИФІКА ПСИХОЛОГІЗМУ ПОВІСТІ «ПРОТИ ХВИЛЬ» МАРІЇ КОЛЦУНЯК

У статті розкрито специфіку відтворення внутрішнього світу головної героїні повісті «Проти хвиль» М. Колцуняк. З'ясовано, що своєрідне місце психологізму у творі мотивується його композиційними особливостями. Визначено застосовані письменницею форми, засоби і прийоми психологічного зображення.

Ключові слова: психологізм, повість, внутрішній світ, нотатки персонажа, конфлікт, сновидіння, психологічна деталь, пейзаж.

Анотация

Т. КЛЕЙМЕНОВА. СПЕЦИФИКА ПСИХОЛОГИЗМА ПОВЕСТИ «ПРОТИВ ВОЛН» МАРИИ КОЛЦУНЯК

В статье раскрыта специфика изображения внутреннего мира главной героини повести «Против волн» М. Колцуняк. Выяснено, что особое место психологизма в произведении мотивируется его композиционными особенностями. Определены примененные писательницей формы, средства и приемы психологического изображения.

Ключевые слова: психологизм, повесть, внутренний мир, записки персонажа, конфликт, сновидения, психологическая деталь, пейзаж.

Summary

T. KLEYMENOVA. PSYCHOLOGICAL ASPECTS PECULIARITIES OF MARIYA KOLTSUNYAK'S NOVELLA "AGAINST THE WAVES"

The article reveals the peculiarities of reflecting the inner world of the main character of the M. Koltsunyak's novella "Against the waves". It was concluded that the special importance of the psychological aspects in the story was motivated by its composition peculiarities. The forms, means and methods of psychological depicting used by the author were defined.

Key words: psychological aspects, novella, inner world, character's notes, conflict, dreams, psychological detail, scenery.